

بررسی تغییرات مذهبی رساله‌های تعبیر خواب از دورهٔ تیموری به حصر صفوی و قاجار

زینب عیوضی^۱

علیرضا ملایی توانی^۲

چکیده: در سده نهم همزمان با حکومت تیموریان، باورهای شیعی در اعتقادات علمایانه رخنه یافت. رسمی شدن مذهب تشیع در سال‌های ابتدایی حکومت صفویه، این روند را تسريع کرد. تغییرات مذهبی سده‌های میانه و پس از آن، الگوهای اعتقادی جامعه ایرانی را متاثر ساخت. مسئله رؤیا و تعبیر خواب که از سده‌های نخستین هجری در میان مسلمانان تحت تأثیر آیات قرآن، احادیث و همچین فوذ میراث تمدنی ایرانی و عربی بسیار مورد توجه بود، به عنوان یکی از نمودهای فرهنگی جامعه، تجلیگاه باورها و اعتقادات مذهبی شد. برخی داده‌های تاریخی مؤید ورود مضامین فرهنگ شیعی به رویاهای نخگان و همچین عame مردم می‌باشد. این تغییرات، کنش خواب گزاران و مؤلفان رساله‌های تعبیر خواب را تحت تأثیر قرار داد و در دو قسمت «دیباچه» و «متن رساله‌های تعبیر خواب» به شکل ورود نمادهای شیعی جلوه گر شده است.

واژه‌های کلیدی: رساله‌های تعبیر خواب، رؤیا، تیموری، صفوی، قاجار

۱ دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول)
eyvazi.zeynab@yahoo.com

۲ دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
mollaiynet@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۲۶
تاریخ تأیید: ۹۸/۰۲/۱۴

Analyzing the Reflection of Religious Changes in Iranian Society on Dream Interpretation Books from Timurid to Safavid and Qajar Era

Zeynab Eyvazi¹
Alireza Mollaiy Tavani²

Abstract: The Shiite beliefs penetrated the people's thoughts in the ninth century during the Timurid era. The formalization of the Shi'a religion has accelerated this trend in the early years of Safavid era. The religious changes of the middle ages and later, influenced the creation of the belief patterns of society. Dream and interpretation were manifestations of religious beliefs as one of the cultural representation of a society that flourished among Muslims and were influenced by Quranic verses, hadiths, as well as Iranian and Hebrew civilization heritage. Some historical data confirm the entry of the themes of Shiite culture into interpretation of dreams of the elites and the public. These changes influenced the actions of the dream interpreter and the authors of the treatises of the interpretation, and the Shiite's symbols appears in the two parts of the text and the pre-text of the treatises of the interpretations.

Keywords: Dream interpretations books, Dream, Timurid, Safavid, Qajar.

---

1 Ph.D. Candidate in History, Institute For Humanities And Cultural Studies (Corresponding Author)
eyvazi.zeynab@yahoo.com

2 Associate Professor, Institute For Humanities And Cultural Studies
mollaiynet@yahoo.com

مقدمه

رؤیا و تعبیر آن، دو حوزهٔ مجزا از یکدیگر و در عین حال از هم ناگستینی به شمار می‌روند. از یک طرف، می‌توان با بررسی مضامین رؤیاهای افراد، به حیطهٔ کنش بینندگان خواب و از طرفی با بررسی سبک و سیاق تعبیر رؤیاهای، به چیستی کنش خواب گزاران ورود کرد. کنش خواب گزاران علاوه بر اینکه متأثر از شرایط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی زمانه بوده، از مضامین رؤیاهای بینندگان خواب نیز تأثیر پذیرفته است. به بیان دیگر، هرگاه و در هر دوره‌ای چنان‌که بسامد رؤیا یا رؤیاهایی در خواب افراد جامعه، اعم از نخبگان یا عامه مردم رو به فزومنی بگذارد، خواب گزاران و معبرانی که به کار نگارش رساله‌های تعبیر خواب می‌پردازند، هم به مضامین دیده شده در رؤیا توجه نشان می‌دهند و هم آن موضوع یا موضوعات را به رساله‌های تعبیر خواب می‌افزایند. در اینجا این پرسش مطرح است که چرا در دوره‌ای مشخص، بسامد یک یا چند رؤیا در خواب افراد افزایش می‌یابد؟ برای پاسخ به این پرسش، از نظریه «ناخودآگاه جمعی» کارل گوستاو یونگ بهره گرفته شده است. بر این اساس، چارچوب نظری پژوهش حاضر، نظریه ناخودآگاه جمعی یونگ است.

یونگ ضمیر ناخودآگاه را به دو دسته تقسیم کرده است: «لایهٔ فردی و لایهٔ جمعی که لایهٔ فردی به احیای قدیمی‌ترین مضامین دوران کودکی ختم می‌شود. لایهٔ جمعی شامل زمان پیش از کودکی است؛ یعنی شامل مضامین بازمانده از حیات اجدادی است؛ در حالی که خاطرهٔ (تصویرهای موجود در ضمیر ناخودآگاه فردی) جسمی و پُر جلوه می‌کند؛ چونکه ریشه در زندگی فرد دارد. کهن‌الگوهای موجود در ضمیر ناخودآگاه جمعی همچون سایه به نظر می‌رسد؛ زیرا از زندگی فرد مایه نگرفته است. وقتی که واپس رفتن اثری از دورترین زمان‌های کودکی دورتر می‌رود، آن وقت از آثار و زمینهٔ بازمانده اجدادی سر در می‌آورد و به شکل صورت‌های اساطیری در می‌آید که همان نمونه‌های دیرینه است. آن وقت دنیابی روحانی که از پیش تصورش را نکرده بودیم، در نهان ما گسترش می‌یابد و مضامین روان‌شناختی خاص پیدید می‌آید که با مفاهیم قبلی در تضاد است» (یونگ، ۱۳۷۸: ۱۰۵).

براساس نظریه یونگ، «رؤیا غیر از آنکه تداعی‌های اتفاقی و بی معنی است که معمولاً بدان اعتقاد دارند، یا سوای آنکه فقط در نتیجهٔ احساسات جسمانی در طول خواب است چنانکه بسیاری از نویسندهای می‌پندارند، محصل خود به خودی و معنی دار کنش روانی از یک تحلیل نظاممند است و مانند دیگر کارکردهای روانی حساس است» (همو، ۱۳۸۶: ۱۵).

براساس نظریات فروید و یونگ، رؤیا جلوه‌گاه حافظه ناخوداگاه شخصی و جمعی افراد است: «واقایع وجود دارد که ما به طور ناخوداگاه به آنها توجه نکرده‌ایم. به عبارت دیگر، این وقایع به آستانه خوداگاهی ما نرسیده‌اند. آنها اتفاق افتاده‌اند، ولی ما آنها را در یک سطح نیمه‌هشیار بدون معرفت خوداگاهانه جذب کرده‌ایم. از این رویدادها می‌توانیم فقط در یک لحظه شهود یا در یک فرایند تفکر ثرف که به در ک واقعیت این رویدادها رهنمون می‌شود، آگاه شویم؛ و گرچه ممکن است که ما در ابتدا اهمیت هیجانی و حیاتی آنها را نادیده گرفته باشیم، اما بعداً مانند نوعی پساندیشه از ناخوداگاه سر بر می‌آورند» (همو، ۱۳۷۸: ۲۵).

تاکید فروید بر حافظه شخصی افراد است، اما یونگ از ناخوداگاه جمعی و مجال ظهور آن در رؤیاها بحث می‌کند: «ناخوداگاه با وادی اساطیری، اموات و وادی نیاکان ارتباط دارد» (یونگ، ۱۳۷۰: ۱۹۸). مطابق «نظریه ناخوداگاه جمعی» یونگ، با تغییری بزرگ در جامعه، رؤیاهای افراد نیز از شرایط جدید متأثر می‌شود. حال مضامین جدید را یافته به رؤیاها، نظر خواب گزاران و معبران را به خود جلب می‌کند و رفته رفته این موضوعات و تعییر آنها به رساله‌های تعییر خواب راه می‌یابند. در نتیجه تغییرات اجتماعی، مذهبی، سیاسی و اقتصادی جامعه به واسطه بازتاب در رؤیاها، در رساله‌های تعییر خواب پدیدار می‌شوند.

پژوهش حاضر در پی بررسی و مقایسه تغییرات را یافته در رساله‌های تعییر خواب در دوره‌های تاریخی تیموری، صفوی و قاجار است. پرسش و مسئله اصلی این پژوهش، بررسی بازتاب تغییرات مذهبی جامعه ایرانی بر رؤیاها و رساله‌های تعییر خواب است تا مشخص شود که رؤیاها افراد جامعه ایرانی و به تبع آن رساله‌های تعییر خواب چگونه از فرایند تعییر مذهب تأثیر پذیرفته‌اند. براساس فرضیه این پژوهش، چنان‌که مضامین مذهبی شیعی مجالی برای بروز و ظهور در رساله‌های تعییر خواب یافته‌اند، امکان پیگیری نشانه‌هایی از رؤیاها مذهبی در رؤیاها دو گروه نخبگان و مهمتر از آن عامه مردم فراهم می‌شود تا میزان تأثیر و تأثر کنش بینندگان خواب بر خواب گزاران مشخص شود.

نخستین اثر پژوهشی با موضوع رؤیا در جوامع اسلامی، به قلم «گوستاو فون گرونباوم» است (Von Grunebaum، ۱۹۶۶). آنماری شیمل نیز با رویکردی مشابه رویکرد گرونباوم، به موضوع رؤیاها خلفای مسلمان پرداخته است (Schimmel، ۱۹۹۸). در سال‌های اخیر موضوع رؤیاها تاریخی مورد توجه پژوهشگران ایرانی هم قرار گرفته و از این رهگذر آثاری در قالب مقاله و کتاب پدید آمده است. یوسف رحیم‌لو در مقاله «خواب دیدن در

سنت و سیاست صفویان»، رؤیاهای سیاسی و مذهبی مشایخ و شاهان صفوی را گردآوری کرده است (رحیم‌لو، ۱۳۷۴). موضوع کتاب رؤیا و سیاست در عصر صفوی نوشتۀ نزهت احمدی نیز بررسی رؤیاهای نخبگان سیاسی دوره صفوی است (احمدی، ۱۳۸۸). تأکید مؤلفان این دو پژوهش بر کارکردهای رؤیاهای مشایخ و شاهان صفوی است و در این آثار به رساله‌های تعبیر خواب دوره صفوی که موضوع اصلی مقاله حاضر است، اشاره‌ای نشده است. کتاب مقدمه‌ای بر رؤیاشناسی تاریخی به قلم داریوش رحمانیان و زهراء حاتمی (۱۳۹۲)، علاوه بر آنکه یک تکنگاری با موضوع خواب و رؤیا در عصر ناصری است، تصحیح رساله منامیه از ابوالقاسم راز شیرازی نیز می‌باشد. تاکون تنها در یک فصل از رساله دکتری با عنوان «رؤیا و تعبیر آن در متون عرفانی و تفسیری تا اواخر قرن ششم هجری» نوشتۀ «مختار کمیلی» به‌طور مستقل به موضوع رساله‌های تعبیر خواب فارسی پرداخته شده است (کمیلی، ۱۳۸۲). در فصل ششم آن، رساله‌های تعبیر خواب مثور و منظوم تا آغاز دوره تیموری بررسی شده و اشاره‌ای به آثار دوره‌های بعدی یعنی تیموری، صفوی و قاجار نشده است.

پیشینهٔ متون تعبیر خواب فارسی

متون رؤیا و خواب‌گزاری در زبان فارسی را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: نخست کتاب‌هایی که در کنار موضوع اصلی، به ذکر خواب و رؤیای افراد و حتی تعبیر آن پرداخته‌اند. متون تاریخ‌نگاری، زندگینامه‌نگاری و غیره از این دست می‌باشند. دوم، متونی که موضوع آنها به صورت اختصاصی خواب‌گزاری یا تعبیر خواب است. این متون عناوینی چون تعبیر خواب، تعبیرنامه، خواب‌نامه و نامه‌هایی از این دست دارند که موضوع پژوهش حاضر نیز به‌طور مشخص بررسی همین متون است.

کهن‌ترین متن تعبیر خواب که امروزه در دسترس است، کتابی بی‌نام با موضوع خواب‌گزاری است که ایرج افشار آن را در سال ۱۳۴۶ می‌توان اش تصحیح و چاپ کرده است. زمان تألیف این اثر احتمالاً قرن چهارم هجری است. نام اثر و مؤلف آن به علت افتادگی‌های آغاز و پایان نسخه خطی، مجهول است. با یک شاهد در متن می‌توان ادعا کرد که این اثر احتمالاً متى است که خلیل اصفهانی آن را از سریانی به عربی ترجمه کرده است: «خلیل اصفهانی گوید مترجم این کتاب از سریانی به تازی که مهدی خلیفه بغداد خواهی دید...» (افشار، ۱۳۴۶: ۳۷).

از دیگر متون قدیمی خواب‌گزاری، کتاب تعبیر سلطانی است (این کتاب با کتاب تعبیر

سلطانی قاضی ابرقوهی متفاوت است). اگر بنا بر شواهد، زمان تألیف این رساله دوره سنجر بن ملکشاه در نظر گرفته شود، بعد از رساله بی‌نام خواب‌گزاری که در بالا ذکر آن گذشت، این اثر قدیمی‌ترین متن فارسی موجود در موضوع خواب‌گزاری است. نسخه موجود از این رساله به سال ۱۳۸۹ق کتابت شده است (حافظیان، ۱۳۸۳: ۳۲).

رساله کامل التعبیر را ابوالفضل حبیش بن ابراهیم بن محمد معروف به «حبیش تفليیسی» در دربار قلجار سلاطین مسعود سلطان سلجوقی روم (۵۵۸-۵۵۱ق) و به نام او به رشتة تحریر درآورده است (تفليیسی، ۱۳۹۴). از این کتاب نسخه‌های متعددی در ایران و کشورهای دیگر موجود است. در کتابخانه‌های ایران تعداد ۵۴ نسخه از این کتاب در دست است. مؤلف رساله التحییر فی علم التعبیر به احتمال زیاد فخر الدین محمد بن عمر رازی است. فخر رازی متوفی ۶۰۰ع است و این کتاب در سده پنجم هجری نگاشته شده است (رازی، ۱۳۵۴).

رساله المعتبر فی علم التعبیر یا المنیر فی علم التعبیر را ابراهیم بن اسماعیل بکری (متوفی ۸۳۷ع) به نام شمس الدین غیاث‌الاسلام تألیف کرده است. تاریخ نگارش این رساله براساس انجام نسخه خطی، ۲۱ رمضان ۶۶۴ع است (دانش پژوه، ۱۳۸۴: ۱۹۸).

رساله‌های تعبیر خواب دورهٔ تیموری، صفوی و قاجار

پژوهش پیش رو مبتنی بر بررسی رساله‌های تعبیر خواب دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار است. تاکنون رساله‌ای در این موضوع در دوره‌های مذکور تصحیح و چاپ نشده است و منابع اصلی پژوهش حاضر را نیز نسخه‌های خطی تشکیل می‌دهد. از میان حجم انبوی رساله‌های تعبیر خواب، سه رساله برای بررسی انتخاب شده‌اند: رساله تعبیر سلطانی نوشته قاضی ابرقوهی تألیف آغاز عصر تیموری؛ رساله تعبیرنامه منسوب به لاهیجی و درواقع بدون نام نویسنده و تألیف عصر صفوی؛ رساله نخبة الأئمۃ فی تعبیر الرؤیا نوشته ابوالقاسم معبر اصفهانی تألیف دورهٔ قاجار.

بررسی فهرست نسخه‌های خطی فارسی نشان می‌دهد که با وجود تعداد بسیار زیاد نسخه‌های خطی با موضوع خواب‌نامه، بیشتر این نسخه‌ها کتابت‌هایی از چند اثر خواب‌گزاری معروف و شناخته شده‌اند و همزمان با هر یک از دوره‌های تاریخی این پژوهش، تنها یک رساله تعبیر خواب فارسی تألیف شده است. در ادامه، به بررسی ابعاد

گوناگون این سه رساله پرداخته شده است.

تعبیر سلطانی ابرقوهی

اسماعیل بن نظام الملک ابرقوهی رساله تعبیر سلطانی را در سال ۷۶۳ق در دربار شاه شجاع مظفری و به نام او به رشته تحریر درآورده است. اثر دیگر ابرقوهی، کتابی در ترسّل و نامه‌نگاری دیوانی به نام تحضه بهایی (ابرقوهی، نسخه خطی به شماره ۹۰۵۷) است که با استناد به این اثر، می‌توان نویسنده را در زمرة دیوانیان دربار شاه شجاع در نظر گرفت.

کتاب تعبیر سلطانی شامل یک دیباچه، متن کتاب و انجام مؤلف است. نویسنده پس از دیباچه و پیش از آغاز متن، قواعد و ضوابط کلی خواب‌گزاری را در دو فصل و بیست نکته به اختصار بیان کرده است. فصل اول، درباره حقایق اصول و دقایق فروع خواب بر قاعدة کتاب التحییر می‌باشد و در آن ده نکته است (ابرقوهی بیان می‌کند که مطالب این فصل بر قاعدة التحییر فی علم التغییر نوشته شده است). فصل دوم، در ادلّ نائم که اکثر خواب‌های او راست آید و در آن ده نکته است.

تعبیر سلطانی شامل دو بخش است. در بخش اول، پس از حمد خداوند و مدح شاه شجاع و وزیرش، به برخی خواب‌نامه‌های پیشین اشاره شده است. این بخش در بررسی سیر خواب‌نامه‌نویسی به زبان فارسی بسیار مفید است. ابرقوهی در این بخش، عنوان‌ین خواب‌نامه‌هایی چون تقسیم منسوب به امام جعفر صادق - علیه السلام - و دستور کرمانی را ضبط و نقدهای مختصری بر برخی از خواب‌نامه‌ها داشته است (کمیلی، ۱۳۹۰: ۸۲).

بخش دوم که متن کتاب است، به رمزشناسی و تعبیر مفاهیم و نمادهای روایا (صور دیده شده در خواب) اختصاص دارد و نمادها به ترتیب الفبایی مرتب شده‌اند. رسم کتاب آن است که ذیل هر نمادی، کم و بیش تعابیری از خواب‌گزاران پیشین از جمله مشهورترین آنان - دانیال، ارطامیدورس، جاماسب، ابوبکر صدیق، ابن‌سیرین و امام جعفر صادق(ع) - نقل کرده و چاشنی‌وار یا به استشهاد، اشعار و امثال فارسی و عربی، قصص و حکایات تاریخی و افسانه‌ای و گاه ترجمة عربی آیاتی از تورات و انجلیل را در لابه‌لای تعبیرها آورده است (کمیلی، ۱۳۹۰: ۸۳-۸۴).

از کتاب تعبیر سلطانی، در کتابخانه‌های ایران سیزده نسخه موجود است. در این پژوهش، نسخه شماره ۲۴۵۵ فهرست دانشگاه تهران، به عنوان نسخه اساس انتخاب شده است. دلیل

انتخاب این نسخه، قدمت آن است. اگر تشخیص فهرست‌نویس درست باشد، این نسخه در قرن هشتم هجری کتابت شده است. احتمالاً میزان دستبرد و تغییرها در این نسخه کمتر از نسخه‌های دیگر این رساله است. علاوه بر این نسخه، از سه نسخه موجود در دانشگاه تهران و دو نسخه مجلس نیز استفاده شده است.

تعییرنامه منسوب به لاهیجی

از رساله‌های تعییر خواب تألیف شده در عصر صفوی و کتابت شده در دوره قاجار، رساله‌ای با عنوان تعییر خواب است. نویسنده این رساله در بیشتر فهرست‌های نسخه‌های خطی، محمدباقر مجلسی معروف شده است؛ در حالی که آقا بزرگ تهرانی در کتاب *الذریعه*، نویسنده این رساله را محمدباقر بن محمد تقی لاهیجی معروف کرده است (طهرانی، ۱۴۰۳: ۲۰۷). شباهت اسمی مجلسی و لاهیجی سبب شده است تا در دوره قاجار این رساله بارها به نام محمدباقر مجلسی کتابت شود.

جستجو در رساله‌های تعییر خواب دوره صفوی نشان می‌دهد که این رساله نه تنها به قلم مجلسی نیست، بلکه رساله مذکور پیشتر و در سال ۹۳۴ق. تألیف شده است. این نسخه اخیر به شماره ۵۱۸۶، در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. احتمالاً بعد از لاهیجی این رساله را که نام نویسنده آن مجھول بوده، به نام خود کتابت کرده است. یک بررسی نسخه‌شناسی مقایسه‌ای میان این دو رساله، نشان از کتاب‌سازی یا جعل آن در اواخر دوره صفوی دارد. محمدباقر بن محمد تقی لاهیجی که به زعم خود با افزودن دیباچه‌ای بر متن یک رساله از پیش موجود، سعی در انتشار آن به نام خود داشته، در این امر کامیاب نبوده و حدود دو سده این رساله به نام محمدباقر مجلسی کتابت و منتشر شده است (ن. ک: پیوست شماره ۱).

نخبة الأميا في تعییر الرؤیا از ابوالقاسم معبر اصفهانی

این رساله متعلق به قرن سیزدهم هجری است. پس از یک دیباچه مذهبی، موضوعاتی که بیننده خواب در رؤیا دیده، براساس حروف الفباء تنظیم شده است. از این رساله ۷۶ برگی، تنها یک تک نسخه به شماره ۱۲۶۱۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است که مبنای پژوهش حاضر قرار گرفته است.

مفاهیم مذهبی در دیباچه رساله‌ها

دیباچه‌نویسی از سنت‌های نگارش کتاب است. طی سالهای طولانی، بیشتر نویسنده‌گان مسلمان و ایرانی در ابتدای آثار خود دیباچه‌ای که مزین به آیات، احادیث و اشعار بوده است، می‌نگاشته‌اند تا هم بر زیبایی اثر یافزایند و قدرت ادبی خود را به رخ بکشند و هم سندي برای جاودانگی اثر بنگلند. هر دیباچه از سه قسمت اصلی تشکیل شده است: ۱. مقدمهٔ مذهبی؛ ۲. اطلاعاتی دربارهٔ نویسنده؛ ۳. اطلاعاتی دربارهٔ اثر. مقایسه میان دیباچه سه رساله این پژوهش، بازگوکننده نشانه‌های شیعی راهیافته در این رساله‌هاست. آغاز هر سه دیباچه با مقدمهٔ مذهبی است. در مقدمهٔ تعبیر سلطانی ابرقوهی، پس از حمد و ثنای خداوند و پیامبر، از «صحابه اهل الكشف والالهام» یاد شده است؛ در حالی که در رساله منسوب به لاھیجی که در دوره صفوی تألیف شده، ستایش صحابه جای خود را به «آلہ الطاھرین» داده است. این تغییر جزئی نشان از تغییرات مذهبی در جامعه دارد. تا پیش از عصر صفوی، در دیباچه کتاب‌ها پس از نام پیامبر ذکری از صحابه وی می‌رفته است، اما پس از رسیت یافتن تشیع، نام صحابه که مورد احترام اهل تسنن می‌باشد، جای خود را به اسمی فرزندان و خانواده و آل پیامبر داده است. در رساله نخبة الامیا نیز پس از پیامبر از «علی الله و خلفائه» یاد شده است که می‌توان آن را امتداد سنت صفوی و نتیجهٔ تثیت مذهب تشیع در جامعه ایرانی دانست (ن. ک: پیوست شماره ۲).

دیباچه‌ها تجلیگاه کش خواب گزاران و معبران و مؤلفان رساله‌های تعبیر خواب می‌باشند. دیباچه‌ها در همهٔ کتاب‌ها از جمله رساله‌های تعبیر خواب، نشان از اعتقاد مذهبی نویسنده دارند و چنانچه در متن رساله‌های تعبیر خواب به دنبال کش بینندگان رؤایا هستیم، در دیباچه‌ها می‌توان تأثیر تغییرات مذهبی را بر مؤلفان رساله‌ها مطالعه و بررسی کرد.

مفاهیم مذهبی در متن رساله‌ها

مقایسه سه رساله بررسی شده در این پژوهش، نشان می‌دهد که تغییرات مذهب جامعه ایرانی در رساله‌های تعبیر خواب انعکاس داشته است. در دورهٔ تیموری و اوایل دورهٔ صفوی، بینندگان خواب مضامین مذهبی همچون صحابه پیامبر را در رؤایا می‌دیدند، اما در دورهٔ قاجار و در رساله نخبة الامیا شرح دیدن رؤایای حضرت امیرالمؤمنان بیان شده است: «اگر حضرت امیرالمؤمنین را در خواب بیند به منصب رسد و دشمن او زیاد می‌شود چنانچه دشمن

آن جناب زیاد بود».

ابرقوهی در رساله تعییر سلطانی، بعد از ذکر تعییر باری تعالی و ملائکه و پیامبران، در قالب ایاتی نام اصحاب، خلفای راشدین و ائمه شیعیان را آورده است:

ور بخواب اندرون علی بیند	باسخا علم بر دلی بیند
و آنک بیند یکی از آل نبی	اثری یابد از کمال نبی
خاصه دو سبط نامدارش	که دو نور آمدند از انوارش
زین عباد را اگر بیند	با عباده بگوشه بنشیند

باید توجه داشت که نویسنده امامان شیعه را پس از نام اصحاب پیامبر و خلفای راشدین بیان کرده است که این امر دلیلی بر سرنی مذهب بودن اوست. همچنین از این افراد نه به عنوان امامان شیعه، بلکه به این اعتبار که خاندان پیامبرند، ذکری به میان آورده است. در دورهٔ تیموری با وجود غلبۀ مذهب تسنن، به دلیل گسترش و تمایل عمومی به عرفان و تصوف، برخی از امامان شیعه از جمله علی بن ابی طالب به عنوان قطب تصوف پذیرفته شده و مورد احترام جامعه بودند؛ به همین دلیل ذکر نام اهل بیت - علیهم السلام - پس از نام خلفای راشدین در نسخهٔ تیموری رسالهٔ تعییر سلطانی ابرقوهی، به معنای شیعه بودن کاتب یا مؤلف نیست (نمی‌دانیم این اسامی را ابرقوهی در ابتدای اثرش نگاشته یا بعدها کاتب نسخه خطی این قسمت را بر متن اصلی افزوده است؛ زیرا این اشعار تنها در یک نسخه از هشت نسخه موجود از رسالهٔ تعییر سلطانی وجود دارد). این مثال نشان دهندهٔ بسامد رویای ائمهٔ شیعه و تمایل مؤلف یا کاتب به ذکر تعییر آن در رسالهٔ تعییر خواب است.

براساس فرضیه این پژوهش، ایجاد تغییراتی در جامعه، ناخواه‌گاه جمعی جامعه را نیز دستخوش تحول می‌کند و این تحول در مضامین رویاها بروز پیدا می‌کند. رساله‌های تعییر خواب به عنوان جلوه‌گاه کنش بینندگان خواب، بازتاب دهندهٔ تغییر و تحولات در جامعه‌اند و چنان‌که پیشتر گفته شد، معبران و خواب‌گزاران برای تنظیم محتوای رساله‌های تعییر خواب، به مضامین رویای افراد توجه می‌کرده‌اند.

تأثیر کنشگری بینندگان خواب بر مضامین رساله‌های تعییر خواب

اثبات تأثیر کنش بینندگان خواب بر مؤلفان و متن رساله‌های تعییر خواب، نیازمند بررسی فضای کلی رویاهای مذهبی در دوره‌های صفوی و قاجار است. امامان شیعه در رویاهای

نخبگان سیاسی دوره صفوی بسامد بالایی دارند. در بیشتر رؤیاهای مشایخ و شاهان صفوی، حضرت علی (ع) حضور پررنگ دارد (احمدی، ۱۳۸۸؛ رحیم‌لو، ۱۳۷۴). یکی از رؤیاهای اثرگذار شاه اسماعیل صفوی از این قرار است: اسماعیل در خواب امام علی (ع) را می‌بیند که به او می‌گوید: «ای فرزند، دغدغه به خاطر مرسان. روز جمعه می‌فرمایی که قزلباش تمام براق‌پوش می‌آیند و در میان دو کس از رعیت قرار می‌گیرند و در وقت خطبه اگر رعیت حرکت کنند، ایشان را قزلباش گرفته، می‌کشنند و به این تدبیر بفرما خطبه بخوانند» (شکری، ۱۳۵۰: ۶۴).

بسامد بالای امامان شیعه در رؤیاهای نخبگان سیاسی، در دوره قاجار نیز امتداد یافته است. رساله منامیه به قلم میرزا ابوالقاسم راز شیرازی، قطب سی و پنجم سلسله «ذهبیه»، شرح رؤیای شیخ زین‌العابدین مجتهد مازندرانی درباره ناصرالدین‌شاه است. شرح رؤیا از این قرار است که شیخ زین‌العابدین، ناصرالدین‌شاه را در رؤیا می‌بیند، درحالی که پیامبر شمشیری بر کمر او می‌بندد و امام زمان او را بر اسب سوار می‌کند (رحمانیان و حاتمی، ۱۳۹۲: ۱۴).

گفتنی است این موارد شرح رؤیاهای شاهان یا رؤیاهای متنسب به آنان بوده است، اما کتاب اعتراف‌نامه شرح زندگی علی‌اکبر ارمی، مسیحی مسلمان شده از اهالی محله جلفای اصفهان، در دوره شاه سلیمان و شاه سلطان‌حسین صفوی است. درواقع، این اثر زندگینامه خودنوشت علی‌اکبر (ابگر) است که در آن، تغییر مذهب و روند زندگی‌اش پس از این تحول بازگو شده است. در قسمت‌هایی از کتاب، علی‌اکبر سرگردانی خود را از اینکه شیعه باشد یا سنّی، اظهار کرده است و هنگامی که فردی سنّی‌مذهب به نام «مصطفی چاوش» او را به جرم راضی بودن حبس می‌کند، در رؤیا می‌بیند: «چون شب شد در خواب دیدم که سه نفر سبزپوش در بیرون قلعه و جمعی کثیر در دور ایشان ایستاده و من را گفتند که امامان تو را می‌خواهند و من رفتم خود را در پای ایشان انداختم. گفتند مترس که پروردگار عالم و جدّ ما و ما همه کمک توانیم و برخیز و برو مترس. و بعد از آن گفتند که بروید و این سگ کافر مصطفی چاوش را بیاورید، جمعی از نجقداران، مصطفی چاوش کافر را آوردن. دیدم که نفس او دراز شده و بر دهن او رسیده و چرک از دهنش می‌آمد. چون پیش آوردند، آن سه نفر فرمودند که ای کافر از این چه می‌خواهی؟ چرا ما لش را گرفته‌ای؟ ببریدش در میان قلعه بیاندازید و آتش برو زنید. برند و در قلعه انداختند و آتش زدند تا سوخته شد که از خواب بیدار شدم» (صفت‌گل، ۱۳۸۸: ۸۵). علی‌اکبر می‌گوید پس از دیدن این رؤیا، به کمک

ینی چری‌ها از دست مصطفی چاووش گریختم. علی‌اکبر به گفته خودش مدت‌ها درباره تشیع و تستن می‌اندیشیده، اما نمی‌دانسته کدام یک از این دو مذهب بر حق است؛ و درست زمانی این رؤیا را می‌بیند که از سوی یک فرد سنّی مذهب مورد تعلیق قرار گرفته است؛ و امامان شیعه در حق او لطف می‌کنند.

چنان‌که ادعاهای این اثر درباره رؤیاهای علی‌اکبر قابل پذیرش باشد، با توجه به نظریه روان‌کاوی می‌توان ادعا کرد که ذهن علی‌اکبر تازه‌مسلمان در روز با مفاهیم اسلامی و مذهبی درگیر بوده و نتیجه آن دیدن رؤیاهای از این دست بوده است. فرض دیگر این است که برخی مدعی دیدن چنین رؤیاهايی می‌شده‌اند تا با مقدس جلوه دادن خود در جامعه شیعی عصر صفوی، منفعتی عایدشان شود. اگرچه می‌توان پنداشت که بیان این رؤیاها از جانب راویان آنها تلاشی برای رسیدن به موقعیت و مشروعت بوده است، با این حال این موارد همچنان مثال‌هایی در راستای اثبات فرضیه پژوهش حاضر می‌باشند. در جامعه مرسوم و پذیرفته شده بود که نخبگان سیاسی و عامه مردم، مدعی دیدن نشانه‌های مذهبی در خواب می‌شوند، مؤلفان رساله‌های تغییر‌خواب نیز شرح و بیان تغییر چنین نشانه‌هایی را در رساله‌ها ضروری می‌دانسته‌اند. براساس نظریه ناخودآگاه جمعی یونگ، مضامین مشترکی در رؤیاها افراد یک دوره یا یک جامعه وجود دارد. این مضامین ممکن است برای مدت طولانی یکسان بمانند یا با تغییری عظیم در جامعه، مانند جنگ، تغییر مذهب و حاکمیت سیاسی دستخوش دگرگونی شوند. با تغییر مذهب در جامعه ایرانی عصر صفوی، حافظهٔ تاریخی ایرانیان نیز به تدریج دستخوش تحول قرار گرفت و از این عصر به بعد مفاهیم مذهبی تشیع در رؤیاها و به موازات آن در خواب‌نامه‌های فارسی راه یافت.

رساله‌های تغییر‌خواب در کنار آثار مورخانه و زندگینامه‌ای که بازگو کننده رؤیایی عامه مردم می‌باشند، به عنوان یکی از منابع تاریخ فرهنگی و اجتماعی اهمیت بسیاری دارند. اگر آثار مورخانه به تاریخ سیاسی و نخبگانی پرداخته‌اند و از روایت تاریخ اقتصادی و اجتماعی عامه فروودست باز مانده‌اند، در مقابل، منابعی چون رساله‌های تغییر‌خواب روایتگر شرایط اجتماعی و اعتقادی جامعه می‌باشند. رساله‌های تغییر‌خواب از نفوذ نخبگان به دور نبوده‌اند و رساله‌هایی مانند تعبیر سلطانی ابرقوهی به دستور حاکم وقت به نگارش درآمده‌اند. با این حال می‌توان گفت این رساله‌ها شامل برخی اطلاعات فرهنگی و اجتماعی‌اند که در کمتر منبع تاریخی می‌توان سراغی از آن گرفت؛ زیرا زیست عامه مردم در رساله‌های

تغییر خواب مجال بروز می‌یافته است. اگرچه تأکید منابع تاریخ‌نگارانه بر موضوعات سیاسی است، منابعی چون رساله‌های تعبیر خواب تجلیگاه فرهنگ و باورهای جامعه در طول تاریخ است.

نتیجه‌گیری

توجه به رؤیا و تلاش برای تعبیر آن، در تمدن‌های بشری جایگاه ویژه‌ای داشته است. مسلمانان به واسطهٔ تأکید قرآن و روایات پیامبر دربارهٔ خواب و رؤیا و همچنین آشنا شدن با میراث ایرانی و عبری دربارهٔ رؤیا، توجه دوچندان به این موضوع داشتند. نتیجهٔ این توجه و اهتمام، حضور معبران بزرگ در جامعه و تألیف رساله‌های متعدد تعبیر خواب بوده است. رساله‌های تعبیر خواب متعددی تصحیح و چاپ شده‌اند و امکان پژوهش دربارهٔ آنها فراهم است، اما رساله‌های تعبیر خواب سده‌های هشتم تا سیزدهم هجری که موضوع پژوهش حاضر است، تصحیح و منتشر نشده‌اند.

در این پژوهش، به بررسی سه رساله از دوره‌های تیموری، صفوی و قاجار پرداخته شده است. بررسی فهرست‌های نسخه‌های خطی نشان می‌دهد که با وجود نسخه‌های گوناگون تعبیر خواب، بیشتر آنها کتابت‌هایی از رساله‌های متقدم‌تر می‌باشند. برای هر یک از دوره‌های تاریخی گفته شده، تنها یک رساله با کتابت‌های متعدد در دست است. این سه رساله عبارت‌اند از: تعبیر سلطانی ابرقوهی (قرن هشتم هجری)، تعبیرنامه منسوب به لاهیجی (قرن یازدهم هجری) و رسالهٔ نخبة الأميا في تعبير الرؤيا از ابوالقاسم معبر اصفهانی (قرن سیزدهم هجری). بررسی این سه رساله تعبیر خواب نشان می‌دهد که پس از تغییر مذهبی در جامعه ایران عصر صفوی و ورود مضماین شیعی به رؤیاها، به مرور این مضماین در رساله‌های تعبیر خواب نیز مطرح شدند و چهرهٔ مذهبی جامعه در رساله‌های تعبیر خواب تجلی یافت.

پیوستها

شماره ۱

رسالة تعییر خواب منسوب به لاهیجی تهران: کتابخانه ملّی، ۱۴۲۸۰	رسالة تعییرنامه منسوب به مجلسی تهران: کتابخانه ملّی، ۱۵۹۵۷	رسالة التعییر تهران: دانشگاه تهران، ۵۱۸۶	
بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين الصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآل الطاهرين.	بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين و السلام على خير خلقه محمد و آل الطاهرين.	الحمد لله رب العالمين و العاقبة للمتقين و لا عدوان على الظالمين و صلى الله على محمد خاتم النبيين و سيد المرسلين و آلهم الطاهرين الطاهرين.	مقدمه مذهبی
اما بعد چنین می فرماید محمد باقر ابن محمد تقی	اما بعد چنین گوید اقل خلق الله محمد باقر ابن محمد تقی حشرهما الله مع الائمه الاطهار صلوات الله عليهم اجمعین.		معرفی نویسنده
که این چند کلمه ایست در بیان معرفت تعییر خواب که از احادیث و اخبار مستفاد میشود و مشتمل بر مقدمه و پنجه و پنج باب.	بدانکه چند کلمه از تعییر خواب بیان می شود از حدیث و اخبار در ضمن شصت باب امید است که مؤلف را بدعای خیر یاد و شاد فرمایند.	تعییر از عبارت محمد بن سیرین که از کتاب امام جعفر ابن محمد الصادق و از کتاب دانیال پیغمبر و یوسف صدیق علیهم السلام و از کتب معبران قدیم جمع کرده و هر چه معبران را بکار آید درین کتاب جمع کرده است تا آسان باشد بر کسانی که رغبت کنند بدانستن این کتاب و چون این کتاب را برخوانند ایشان را به کتاب معبران دیگر احتیاج نیفتند.	معرفی کتاب
اما مقدمه در بیان فصل سال. باب دوم در دانستن خوابها که به چند نوع	و فهرست باب های مذکور است. باب اول در بیان فصل و سال و غیره. باب	و این کتاب مبتنی است بر پنجه و نه باب؛ بدین تفضیل: باب اول در شناختن خوابی که معتبر است و	فهرست کتاب

است. باب سوم در دیدن فرشتگان و کروپیان و پیغمبران و پهشت و دوزخ وغیره.	دوم در بیان دانستن خواب که به چند نوع است. باب سوم در بیان خواب دیدن فرشتگان و کروپیان و ملائک مقرب و پهشت و دوزخ و عرش و کرسی وغیره.	آنچه آنرا اختیارات احلام گویند و طریق سؤال کردن از معتر و تفاوت هر کس از طوائف ام و هنگام کشاندن خواب. باب ۲ اندر دانستن خواب که از چند نوع تغییر کنند و در شناختن فصل‌های سال و اصناف مردم و تمیز خواب راست از دروغ. باب ۳ در دیدن خدای عزوجل و پیغمبران و فرشتگان و پهشت و دوزخ و عرش و کرسی و صراط و میزان قیامت و اغلال و سلاسل وغیره.
--	---	--

شماره ۲

تختة الامیا فی تعبیر الرؤیا از ابو القاسم معبر اصفهانی.	خوابنامه لاهیجی	تغییر سلطانی ابرقوهی	مقدمه مذهبی
بسم الله الرحمن الرحيم حمد و سپاس من خداوندي را روا و سزاست که انشالله شی بين الكاف والنون و خلق الانسان من حماً مسنون مالک الملك بحق و واجب الوجود مطلق رفع اطباقي السما بقدرته و غيره الملك بامرہ ان الله يخلق ما يشاء اذا قصى امرا و لكم الله ربکم خالق كل شی لا الله الا هو فانی توفکون جل جلاله و تعالی شأنه كما يقولون و صلوات و زکیات و سلام بلد نهایات على النبي الائمی العربي الهاشمي الحکی المدنی للابطحی التهامی الذي علم الخلق و ارشد الخلق و على آله و خلفائه في بعده السالکین طریق رشدہ و بعثه الله على اعدائهم و	الحمد لله رب العالمين و الصلوة والسلام على خير خلقه محمد و آله الطاهرين.	بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي حص خواص الانام بمشرات الاحلام و الصلوة على من ختم به الوحي في اليقده و المنام و على صحابه اهل الكشف و الالهام.	

فی نعیم ابد الله یدین.			
و بعد چنین گوید: احقر خلق الله الهادی عم المراسم احقر عباد الله ابوالقاسم:	اقل خلق الله محمد باقر بن محمد تقی حشرهما الله مع الائمه الاطهار صلوات الله علیهم اجمعین.	بنده در گاه اسماعیل بن نظام الملک الابرقوهی بنهه الله عن قومه الغافلین و شارکه فی دعاء الصالحين.	معرفی نویسنده
و به تسطیر این اوراق پرداخته امیدوار از الطاف ناظرین، آن که چشم از عیوب آن پوشیده و به فاتحه یاد شاد نمایند. و او را فی تغیر الرویا مسمی گردانیده و مشتمل است بر مقدمه و چند باب و خاتمه. و خاتمه و ابواب او را به طریق حروف تهجی مرتب نموده و به طریقی که از من حیر سوال کرده و جواب شنیده‌اند و به طرز سوال و جواب ایراد نموده‌اند.	بدانکه چند کلمه از تغیر خواب بیان می‌شود از حدیث و اخبار در ضمن شصت باب بیان می‌شود امید هست هر کس از این رساله مستفیض شود مؤلف و کاتب را به طلب مفترض باد و شاد فرماید فهرست بایهای مذکور اینست: باب اول در بیان دانستن فصل و سال و غیره. باب دوم در بیان دانستن خواب که به چند نوع است ..... باب شصتم در بیان دیدن غواص قطران و غیره.	دو فصل و بیست نکته که نسبت به بیننده محتاج الیه است و نسبت به بیننده مدار الیه در مقدمه ایراد می‌رود که بعد از آن در مقصود شروع نموده آید ان شاء الله تعالى و منه توفیق. فصل اول در حقایق اصول و دقایق فروع خواب بر قاعده التحییر در آن ده نکته است ..... فصل ثانی در ادب نائم و همچنین در آن ده نکته است	معرفی کتاب

منابع و مأخذ

الف. کتاب‌ها

- احمدی، نزهت (۱۳۸۸)، رؤیا و سیاست در عصر صفوی، تهران: نشر تاریخ ایران.
- افشار، ایرج (به کوشش)، (۱۳۴۶)، خوابگزاری، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

- تقليسي، ابوالفضل حيش بن ابراهيم (۱۳۹۴)، *کامل التعبير، تصحیح مختار کمیلی*، ۲ج، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- حافظيان بالي، ابوالفضل (۱۳۸۳)، نسخه پژوهی، دفتر یکم، قم: مؤسسه اطلاع‌رسانی مرجع.
- دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۸۴)، *فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رازی، فخر الدین محمدبن عمر (۱۲۵۴)، *التبحیر فی علم التعبیر*، به اهتمام ایرج اشار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- رحمانيان، داريوش و زهرا حاتمي (۱۳۹۲)، *مقالاتی بر رویاشناسی تاریخی؛ مطالعه موردی: تصحیح انتقامی رساله منامیه*، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
- شکری، یدالله (به کوشش)، (۱۳۵۰)، *عالم آرای صفوی*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- صفت گل، منصور (۱۳۸۸)، *اعتراف‌نامه یا روزنامه خاطرات ابگر (علی‌اکبر) ارمنی همراه با رساله شناخت*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- طهراني، آقابزرگ (۱۴۰۳)، *الدرریعه الی تصانیف الشیعه*، ۲۵ج، بیروت: دارالاوصا.
- یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۶)، *رؤیاها، ترجمه ابولقاسم اسماعیلپور*، تهران: انتشارات قطره.
- -----(۱۳۷۸)، *انسان و سمویلهاش*، ترجمه ابولطالب صارمی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- -----(۱۳۷۰)، *خاطرات، رؤیاها، اندیشه‌ها*، ترجمه پروین فرامرزی، مشهد: آستان قدس رضوی.

ب. مقاله‌ها

- رحیم‌لو، یوسف(پاییز ۱۳۷۴)، «خواب دیدن در سنت و سیاست صفویان»، *مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی*، ش ۱، صص ۷۹-۹۴.
- کمیلی، مختار(تابستان ۱۳۹۰)، «تغییر سلطانی و فواید زبانی، ادبی و مردم شناختی آن»، *نامه فرهنگستان*، ش ۴۶، صص ۱۱۳-۱۳۰.

ج. نسخه‌های خطی

- ابرقوهی، اسماعیل بن نظام‌الملک، *تحفه بچاپی*، تهران: کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی به شماره ۹۰۵۷.
- ----، *تغییر سلطانی*، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نسخه خطی به شماره ۲۴۵۵.
- رازی، فخر الدین محمدبن عمر، *التبحیر فی علم التعبیر*، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی به شماره ۷۵۸.
- لاهیجی، محمدباقر (منسوب به)، *تعییرنامه*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، نسخه خطی به شماره ۱۵۹۵۷.

- ———(منسوب به)، *تعییر خواب*، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، نسخه خطی به شماره ۱۴۲۸۰.

- مجھول المؤلف، *التعییر*، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، نسخه خطی به شماره ۵۱۸۶.

- معبر اصفهانی، ابوالقاسم، *نخبة الأمية في تعییر الرؤيا*، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی به شماره ۱۲۶۱۰.

د. پایاننامه‌ها

- کمیلی، مختار (۱۳۸۲)، «رؤیا و تعییر آن در متون عرفانی و تفسیری»، پایاننامه مقطع دکتری، دانشگاه شیراز.

- Von Grunebaum, G. E (1966), *The Cultural Function of the Dream as Illustrated by Classical Islam*, University of California Press.
- Schimmel, Annemarie (1998), *Die Traume des Kalifen: Traume und ihre Deutung in der Islamischen Kultur*, C. H. Beck, München.

